

Toğrul Fərman oğlu Xəlilov
AMEA Naxçıvan Bölməsi, Tarix,
Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu, t.ü.f.d., dos.
Email: x.toqgul@gmail.com

UOT 902

NAXÇIVANIN SON TUNC DÖVRÜ GİL QABLARI ÜZƏRİNDƏKİ ORNAMENTLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: Son Tunc dövrü, ornament, semantika, Naxçıvan

Ключевые слова: Эпохи Поздней Бронзы, орнаментов, семантика, Нахичеван

Key words: Late Bronze Age, ornament, semantics, Nakhchivan

Azərbaycan arxeologiyasında özünəməxsus yer tutan, elmi əhəmiyyətli məsələlərdən birini Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki Son Tunc dövrünə aid abidələrdən əldə olunmuş dulusçuluq məhsullarının ornamental xüsusiyyətini və semantikasını araşdırmaq təşkil edir. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı ayrı-ayrı əsərlərdə məlumatlar verilsə də, problem kompleks şəkildə öyrənilməmiş, ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində informasiya xarakterli məlumatlar verilmişdir. Buna görə də qeyd olunan məsələnin kompleks şəkildə araşdırılmasına ehtiyac var. Problemi araşdırarkən məsələyə kompleks yanaşmaq, bu dövrə aid keramikaların üzərindəki ornamentləri müqayisəli şəkildə öyrənmək əsas məsələlərdəndir.

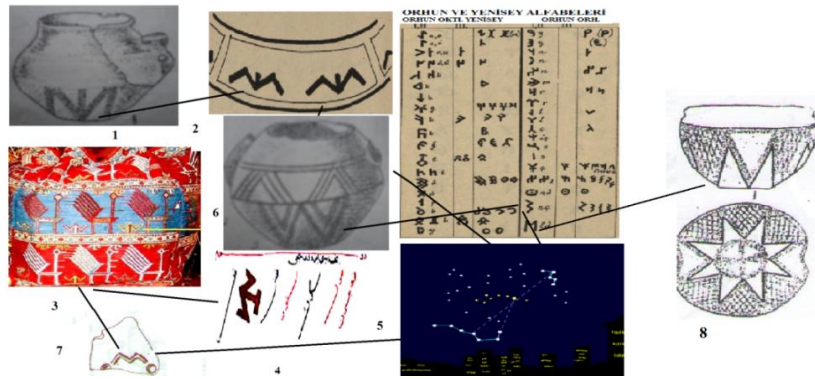
Aparılan müqayisəli araşdırma zamanı məlum olur ki, Tunc dövrünün bütün mərhələlərində olduğu kimi bu dövrdə də qabların naxışlanmasında həndəsi, zoomorf ornamentlərdən, sxematik xarakterli işarələrdən geniş istifadə edilmişdir. Onlar sadə və mürəkkəb süjetlidir. Orta Tunc dövründə olduğu kimi, Son Tunc dövründə də boyasız qablarla yanaşı boyalıları da düzəldilmişdir. Onların üzərinin naxışlanmasında monoxrom və polixrom rənglilərdən istifadə edilmişdir. Lakin onlar Orta Tunc dövrü keramikaları ilə müqayisədə bir qədər səliqəsiz çəkilmişdir. Orta Tunc dövründə olduğu kimi bu dövrdə də boyalı qabların üzəri fırça ilə naxışlanmışdır. Boyasız qabların naxışlanmasında kəsmə, cızma,

qazma, basma, oyma və digər üsullardan istifadə edilmişdir. Xörək bişirilən qablarda naxışlar nisbətən az olmuşdur. Hər iki tip qablarda naxışlar onların əsasən gövdə hissəsinə, bəzilərinə isə boğazına çəkilmişdir. Hər bir ornament təsadüfən çəkilməmişdir, müəyyən məntiqə əsaslanır. Qabların üzərinin müxtəlif ornamentlərlə bəzədilməsində dulusçuların sənətkarlıq bacarığı ilə yanaşı bədii-estetik düşüncə tərz, zövqü, təxayülü, dini-ideoloji görüşləri mühüm yer tutmuşdur. Naxışlanmada istifadə olunmuş ornamentlərin həm yerli, həm də qonşu mədəniyyətlərlə oxşar xüsusiyyətləri var.

Həndəsi ornamentlərlə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, ən çox istifadə olunmuş həndəsi ornament əsasları yuxarıya və ya aşağıya doğru istiqamətlənmiş bucaqlardan ibarətdir. Onların bir çoxunun içərisi dalğalı, düz, qövsvarı xətlərlə, torlarla doldurulmuşdur. Eyni formalı naxışlanma motivi bəzən romb, dördbucaqlarda da istifadə edilmişdir. Naxışlar bəzən qabların yalnız gövdə və ya boğazına çəkilmişdir. Bir qrup qablarda isə qabların həm boğaz hissəsi, həm də gövdəsi müxtəlif formalı həndəsi ornamentlərlə naxışlanmışdır. Sadə həndəsi ornamentlər tək-tək çəkilmiş düz, dalğalı, çarpaz, sınıq, şüaşəkilli, qövsvarı xətlərdən, üçbucaq, dördbucaq, bucaq, romb rəsmlərindən ibarətdir. Mürəkkəb həndəsi ornamentləri onların digər təsvirlərlə (heyvan, quş rəsmləri, sxematik xarakterli işarələr və s.) birlikdə çəkildiyi naxışlar təşkil edir.

Naxçıvan diyarının Son Tunc dövrü keramikaları üzərində çəkilmiş maraqlı həndəsi ornamentlərdən birini daraqvari naxışlar təşkil edir (tab.I). Şahtaxtı nekropolundan əldə olunmuş küpə tipli qablardan birini üzərində bu tip naxış (▲) çəkilmişdir [2, tab. XVIII, 11;].

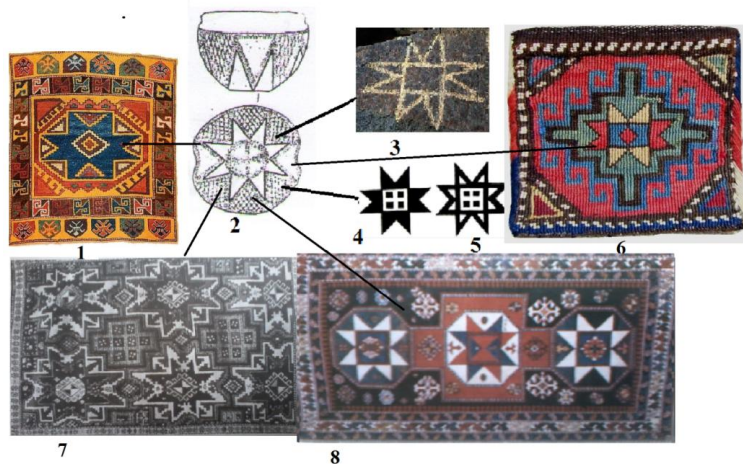
1, 6-Culfa [V.Əliyev, 1968]; 2-Qazaxıstan [Gülensoy, 1989]; 3-Azərbaycan xalçası [<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>. Yeni Ögə Xalça naxışlarında yaşayan ulu tariximiz]; 4- [https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk]; 5-Kiçik ayı bürcündə qütb ulduzu [https://az.wikipedia.org/wiki/Qütb_uldusu]; 7- I Kültərə abidəsi [Абуллаев, 1982] 8- II Kültərə [Baxşəliyev, 2004].

Tablo II.

Bu ornamentin semantikasi və yayılma arealı ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Orxon-Yenisey əlifbasında bu ornamentin müxtəlif variantları var. Bir qədər yastı formada olan bu işarənin tək variantı “nç”, cüt variantı isə “d”, dik formada çəkilən, masir əlifbamızdakı “M” hərfinə bənzər formada olanlar isə “ld” səsini bildirir [6, s. 7]. Qırğızıstanda bu ornament damğa kimi işlədilmişdir. Qırğızlar “koçkar”, “kaçkar” adlandırdıqları bu ornamentə qoç buynuzunun bir forması hesab edirmişlər [6, s. 32].

Naxçıvan diyarının Son Tunc keramika-

ları üzərində aşkar olunmuş maraqlı ornamentlərdən biri də səkkiz bucaqlı ulduz təsvirləridir. II Kültərə abidəsindən bu tip gil qab aşkar edilmişdir [3, s. 165, şəkil 39, 2]. Abidədən tapılmış ağzının kənarları iki yandan içəri batıq olan kasa tipli qabın oturaçağında nisbətən kiçik dairə, dairənin ətrafında səkkizbucaqlı ulduz rəsmi çəkilmişdir (tab. III). Ulduzun ara sahələri torla doldurulmuşdur. Dairənin içərisində Culfa nekropolundan əldə olunmuş kasanın üzərindəki təsvirdə olduğu kimi [5, s. 78, tab XI, 8] svastikaya bənzər rəsmi verilmişdir.

1-Konya, 3-İran [<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/> Azerbaijani & Turcic World-Studies] 2-II Kültərə [Baxşəliyev, 2004]; 4, 5- Anadolu tokumaları [Milli eğitim bakanlığı, 2011]; 6, 7, 8-Azərbaycan [6, 7-Керимов, 1983].

Tablo III.

Bu təsvirin semantikasası və yayılma arealı ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, orada verilən hər bir ornament [bucaq, svastika, torvarı naxışların] ayrı-ayrılıqda müəyyən mənaya malikdir.

Bucaq təsvirləriylə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, bu ornament Tunc dövrü keramikaları üzərində bəzən tək, bəzən isə bir-birinə bitişik formada, və ya ara sahələri bəzəmək üçün istifadə edilmişdir. Mənbələrdə bu naxışın nəsil artımını, həyat və dünya ağacını simvolizə etməsi qeyd edilmişdir [12].

Torvarı naxışlar da Tunc dövrü keramikaları üzərində ara sahələri doldurmaq üçün geniş istifadə edilmişdir. Onlar şaqulu və üfüqi formada çəkilən xətlərin kəsişməsindən yaranmışdır.

Svastika ornamentinin yaranma tarixi qədimdir. Bu ornamentin müxtəlif formaları dünyanın müxtəlif yerlərindəki bir çox mədəniyyət və sivilizasiyalarda geniş yayılmışdır. Qədim türk mədəniyyətində bu ornament simvol olmaqla yanaşı damğa kimi də işlənmişdir. Svastika rəsmi dünyada ən qədim nümunəsi Ukraynada fil dışından düzəldilmiş bir kiçik heykəlin üzərində aşkar edilmişdir. Bu heykəlciyin tam olaraq eramızdan 12 min il əvvələ aid olduğu və Neolit dövründən etibarən istifadə edildiyi sübut edilmişdir [20]. Ön-Türklərin “Karatau” mədəniyyətinə aid [Orta Asiya] Karatau, Alatau və Jungar Alatauları abidələrində də bu rəsmi ən qədim nümunələri aşkar edilmişdir. Onun “Karatau” mədəniyyətindən digər yerlərə yayıldığı ehtimal edilir [21].

II Kültəpə abidəsindən əldə olunmuş gil qabın üzərindəki təsvirdəki bucaq, svastika, torvarı naxışların geniş yayılma arealına malik olması, müxtəlif mənə daşması nəticəsində bu ornamentin semantikasası haqqında dəqiq fikir söyləmək çətindir. Lakin aparılan müqayisəli araşdırma zamanı məlum olur ki, “Şirvan”, “Zeyvə”, “Xan”, Köhnə Quba [9, s. 21, рис. 4; 175. рис 145; tabl. 1], Anadolu [13, s. 13.] xalçalarında, Cənubi Azərbaycandakı Tunc dövrünə aid qayaüstü təsvirlərdə [15], Nəhəcir yaşayış yerindən əldə olunmuş Orta Tunc dövrünə aid gil qabların birinin

üzərində bu tip ulduz rəsmi çəkilmişdir [14, s. 112, şəkil. 3.150]. Rəsmlər arasında oxşar əlamətlərlə yanaşı fərqli cəhətlər də var. Bunun başlıca səbəbləri hər bir mədəniyyətin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyəti, sənətkarların bacarığı, estetik zövqüdür.

Səkkizguşəli ulduz rəsmi geniş semantik mənaya malikdir. Onun Azərbaycan sözlünün əski əlifba ilə yazılışını əks etdirməsi, cənnətin səkkiz qapısını bildirməsi, səkkiz türk xalqının simvolu olması haqqında çoxlu fikirlər vardır. Üçbucaqlı dairənin birgə çəkildiyi səkkiz bucaqlı ulduz rəsmi yerlə göy arasındakı əlaqənin keçid mərhələsinin simvolu hesab edilir. Səkkiz guşənin yer kürəsini sxematik şəkildə əks etdirdiyi üfünün cəhətlərini göstərdiyi haqqında da müxtəlif elmi fikirlər vardır. Riyaziyyatda səkkiz sonsuzluq, yəni əbədi inkişafın göstəricisi hesab edilir. Şumer əfsanələrinə görə dünyanı su basarkən tufan yeddi gün davam etmişdir, səkkizinci gün Günəş Allahı Ulu Torpağa istilik göndərmişdir. Günəş şüalarının dünyaya təxminən səkkiz dəqiqədən bir gəldiyi üçün səkkiz sayı kosmik tarazlığın sayı olaraq da qəbul edilir. Səkkizguşəli ulduz təsviri türk xalqlarının xalçaçılıq sənətində «gül» ornamentini kimi tanınır. Qazaxıstan xalçaçılığında ona «juldız gül», «juldız örnek», «top juldız», «seqiz kırılı örnek» deyirlər. Səkkizguşəli ulduz rəsmi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı üzərində bu gün də dalğalanır. Yusif İbn Kuseyr türbəsi planda daxildən və xaricdən səkkizbucaqlı formasında inşa edilmişdir.

Naxçıvan diyarının Son Tunc dövrü keramikaları üzərində yuxarıda qeyd etdiyimiz ornamentlərlə yanaşı yarım dairəvi naxışlar, düz, qırıq-qırıq, dalğalı xətlər və digər ornamentlər də çəkilmişdir. Digər ornamentlər kimi onlar da təsadüfən çəkilməmişdir, müəyyən semantik mənaya malikdir. Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, ornamentasiya elmində dalğalı xətlər “su naxışı”, “sığır sidiyi” adlandırılaraq axar suyu təmsil edir. Digər ornamentlər kimi bu naxışlar haqqında da müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu ornamentin su ilə bağlılıq təşkil etməsi ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı

məlum olur ki, su tarixən insanlar tərəfindən müqəddəs sayılmışdır. Təbiətin dörd müqəddəs ünsürlərindən biri olan su ilə bağlı xeyli miqdarda əfsanə və rəvayətlər təsadüfən yaranmamışdır. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında su ilə bağlı kifayət qədər əfsanə və rəvayətlərin olması bunu bir daha sübut edir.

Yarımdairəvi ornamentlə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, bu ornament tunc dövrünün bütün mərhələlərində istifadə olunmuşdur. Dünyanın bir çox yerlərindəki keramikaların üzərindəki ornamentlərlə yanaşı, damğa elementləri içərisində də bənzərləri vardır. Oğuz boylarından olan çuvaldarların damğası da yarımdairəvi formada [8, s. 20, 52].

Naxçıvan diyarının Son Tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş gil qabların ornamental xüsusiyyəti və semantikasi ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu dövrün dulusçuluq məhsulları üzərindəki ornamentlər əsasən iki qrupa bölünür. Birinci qrupa Orta Tunc dövrü ənənələrinin, motivinin saxlanıldığı naxışlardır. İkinci qrup ornamentlər Son Tunc dövrünə aiddir. Hər iki qrup ornamentlərdə həm yerli, həm də digər mədəniyyətlərlə bağlı əlamətlər vardır. Tunc dövrünün bütün mərhələlərində olduğu kimi Son Tunc dövründə də hər bir keramikanın üzərindəki naxış təsadüfən çəkilməmişdir, müəyyən məntiqə əsaslanır. Onların üzərinin naxışlanmasında dulusçuların sənətkarlıq qabiliyyəti əsas yer tutmuşdur. Ornamentlər simvol, damğa kimi istifadə edilmiş, insanların dini-ideoloji görüşləri ilə yanaşı onların soy köklərini də bidirmiş, prototürk mədəniyyətində yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку: Элм, 1982, 314 с
2. Агаев Г.Г. Шахтасты в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
3. Вахəлиев V.B. Naxçıvanın qədim

tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 с.

4. Ebülqazi, Bahadır Han Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kutugu [Tercüman 1001 Temel Eser 33] [Hazırlayan Muharrem Ergin], İstanbul: Tercüman, 1974, 203 s.
5. Əliyev V.H. Culfa arxeoloji tapıntıları // Azərbaycan SSR Elmələr Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı: Az SSR EA, 1968, № 3, s. 72-86.
6. Gülensoy, T. Orhun'dan anadoluta türk damğaları [damğalar, imlər, enlər], İstanbul, T.D.A.V. Yayın, Nu.:51, 1989, 179 s.
7. Xəlilov, T.F. Son Tunc-Erken Demir dövründə Naxçıvanın ekinçi-maldar tayfalarının mədəniyyəti, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 200 s.
8. Керимов, Л. Азербайджанский ковер, Том II, Баку: Гянджлик, 1983, 241 с+32 рис.
9. Кушнарева К.Х.,Марковин В.И. Эпоха бронзы Кавказаи Средней Азии. Ранняя и Средняя бронза Кавказа [Очердной том многотомного фундаментального издания по археологии] Москва: 1994, Наука, 384 с.
10. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənim-səmələr. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2003, 327 с.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, М., 1991, 199 с.
12. Millî təhsil bəkanliyi, el sənətləri texnologiyası motif çizim temel texnikləri Ankara, 2011, 69 s.
13. Tekin T. Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları 540, Ankara, 2010, 130 s.
14. <https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalarTürkçe&TurkicWorld-Studies>
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Qütüb_ulduzu
16. https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk
17. <http://azerbaijani-studies.blogspot.com> Yengi Öge Xalça naxışlarında yaşayan ulu tarhimiz
18. https://vk.com/wall-27460351_193388

19. <http://onedio.com/haber/nazilerin-kirlettigi-bir-mutluluk-sembolu-svastika--417203>
20. <https://uqusturk.wordpress.com>

Тоғрул Фарман оглы Халилов

**ОБ ОРНАМЕНТАХ НА ГЛИЯНЫЕ
ПОСУДЫ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ
НАХЧЫВАН**

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются некоторые орнаментов обнаруженных на керамики эпохи Поздней Бронзы Нахчыван. Определяется, что в эпохи Поздней Бронзы вышивки посуды исплозавалось свастика, спирал, роговых, геометрических и других орнаментов. Эти орнаменты была связана с ремесленни умение и религиозно-идеологические взгляды гончаров. Некоторые орнаментов имеется широкий распространённый ареал и глубоко семантика

Toqrul Farman oglu Khalilov

**THE ABOUT ORNAMENTS POTTERY
Of NAKHCHIVAN**

SUMMARY

The pattern of the ornaments (patterns) on ceramic products found in Nakhchivan's Late Bronze Age constructions has been researched. During the exposition of the vessels belonging to the Late Bronze Age or round wattles, swastik, shaped signs, horns, spiral ornaments, various geometric patterns are used. Each of the patterns is a commitment to ceramists' workmanship habits and religious-ideological views. The patterns are simple and compound. They have both local characteristics and similarities with other cultures.